

УДК 316.6:159.922.62

СИСТЕМНІ ЗАХОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ІЗ ПРОБЛЕМАМИ СІМЕЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Мартинюк В.О., здобувач кафедри практичної психології
та соціальної роботи

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Близнюкова О.М., здобувач кафедри практичної психології
та соціальної роботи

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проаналізовано системні заходи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації. Показано, що психологічний супровід соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації має бути побудованим з урахуванням дефектів загальної та правової соціалізації, психічної саморегуляції та рівнів депривованості неповнолітніх із застосуванням заходів індивідуальної, групової психокорекції, соціальної та сімейної терапії, методів конгруентної комунікації тощо. Встановлено, що впровадження системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації сприяло зниженню показників їхньої конфліктності, агресивності, ворожості, формуванню механізму соціально-позитивного цілепокладання та самоствавлення, здатності самостійно приймати зважені життєво важливі рішення, виробленню стійких стереотипів соціально прийнятної поведінки, підвищенню психологічної стійкості до впливу негативних чинників середовища та розвитку конструктивних соціальних навичок.

Ключові слова: *неповнолітні, сімейна депривація, система соціальної реадaptaції, психологічний супровід.*

Мартынюк В.А., Близнюкова Е.Н. СИСТЕМНЫЕ МЕРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАДАПТАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ С ПРОБЛЕМАМИ СЕМЕЙНОЙ ДЕПРИВАЦИИ

В статье проанализированы системные методы психологического сопровождения социальной реадaptaции несовершеннолетних с проблемами семейной депривации. Показано, что психологическое сопровождение социальной реадaptaции несовершеннолетних с проблемами семейной депривации должно быть построено с учетом дефектов общей и правовой социализации, психической саморегуляции и уровней депривированности несовершеннолетних с использованием методов индивидуальной, групповой психокоррекции, социальной и семейной терапии, методов конгруэнтной коммуникации и др. Установлено, что внедрение системных методов психологического сопровождения социальной реадaptaции несовершеннолетних с проблемами семейной депривации способствовало снижению показателей их конфликтности, агрессивности, враждебности, формированию механизма социально-позитивного целеполагания и самоотношения, способности самостоятельно принимать обдуманые жизненно важные решения, выработке устойчивых стереотипов социально приемлемого поведения, повышению психологической устойчивости к воздействию негативных факторов среды и развитию конструктивных социальных навыков.

Ключевые слова: *несовершеннолетние, семейная депривация, система социальной реадaptaции, психологическое сопровождение.*

Martinyuk V.O., Bliznukova E.N. SYSTEMIC ACTION OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPLY OF SOCIAL READAPTATION OF MINORS WITH PROBLEMS OF FAMILY DEPRIVATION

The article analyzes systemic methods of psychological support for social reintegration of minors with problems of family deprivation. It is shown that the psychological support of social rehabilitation of minors with problems of family deprivation should be built taking into account the defects of general and legal socialization, mental self-regulation and levels of social maladjustment of minors using individual, group psychocorrection, social and family therapy, methods of congruent communication, that the introduction of systematic methods of psychological support for social reintegration of minors with the problems of family deprivation, contributed to a decrease in the indicators of their conflict, aggressiveness, hostility, the formation of a mechanism for socially-positive goal-setting and self-relationship, the ability to take self-consciously vital decisions, develop stable stereotypes of socially accepted behavior, increase psychological resistance to negative environmental factors and development constructive social skills.

Key words: *minors, family deprivation, system of social readaptaion, psychological support.*

Постановка проблеми. Процес суспільного розвитку і радикальних перетворень пов'язаний з кризою багатьох сфер життєдіяльності, що позначилося на найбільш незахищених членах суспільства – неповнолітніх. Негативні наслідки трансформаційних змін ускладнюють процес їхньої соціальної адаптації, особливо в умовах сімейної депривації.

Проблеми соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації привертають увагу фахівців із різних галузей знань і зумовлюють необхідність її вирішення для превентивної практики. Науковці наголошують на особистісному підході до вивчення процесу соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації, який орієнтує на розгляд її як результат відхилення у розвитку особистості внаслідок негативного впливу різних факторів (соціально-психологічних, індивідуально-типологічних тощо). Обґрунтовано, що особистісна деформація проковує соціальну дезадаптацію, а процес соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації має спиратися на показники особистісних дисфункцій. При цьому соціальну реадаптацію визначають як кінцевий результат процесу соціальної реабілітації особистості та процес повторного її включення в суспільний контекст і формування в неї компенсаторних соціальних навичок (після психотравм, після примусової зміни способу життя, через які були порушені соціальні контакти тощо). Однак заходи соціальної реадаптації найчастіше пов'язують лише з оптимізацією психофізіологічних станів чи соціального складника цього процесу [1; 8; 10; 11].

Серед сучасних підходів до соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації на чільне місце висувається спектр досліджень і проблем, присвячених психології депривованих осіб, які, переживаючи різноманітні форми й режими обмежень, відчувають своєрідну елімінованість із соціуму і мають нагальну потребу в отриманні соціально-психологічної допомоги. Проте поза увагою дослідників залишається системний підхід до процесу соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації, відсутність якого може зробити неефективними заходи корекційного впливу [2; 4]. Тому наукова проблема дослідження соціально-психологічних засад системи соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації є актуальною як із соціальної, так і з наукової точок зору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз підходів до проблем соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімей-

ної депривації підкреслює неоднозначність, багатофакторність та багатомірність цих процесів. Встановлено, що серед різноманітності адаптаційних процесів велика увага приділяється соціально-психологічній адаптації, у процесі якої відбувається пристосування неповнолітніх з проблемами сімейної депривації в умовах існування, які змінилися, з наступним включенням різних психологічних механізмів, спрямованих на стабілізацію особистості і збереження позитивного Я-образу. Це насамперед стосується неповнолітніх із девіантними проявами поведінки в умовах сімейної депривації. Теоретичний аналіз цієї наукової проблеми стосовно психологічних адаптаційних механізмів особистості виявив надзвичайну їх різноманітність: від активних, гнучких і конструктивних до пасивних, ригідних і дезадаптивних [3; 7; 9; 10].

Визначено, що дія дезадаптивних механізмів в умовах сімейної депривації може проявитися особливо виразно і виділити загальну для вирішення кризи проблему ломки стереотипів і зміну системи цінностей. Встановлено, що саме процес соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації стосується цінностей, цілей, норм особистості та їх потребнісно-мотиваційної сфери, які перебудовуються на протилежні за змістом способи реалізації. Констатовано, що процес соціальної реадаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації пов'язаний або з корінною перебудовою функціональних систем у екстраординарних обставинах або з переходом зі стану адаптації у звичних умовах у стан адаптації в нових умовах, що відрізняються від попередніх умов життя й діяльності [5; 6; 7; 8]. Крім того, в умовах соціального середовища, яке трансформується, ступінь соціальної адаптації неповнолітніх з проблемами сімейної депривації досить низький, набули значного поширення дезадаптаційні, деструктивні процеси, відзначається зростання проявів девіантної поведінки.

Дослідники зазначають, що рівень депривованості неповнолітніх значною мірою залежить від їхніх вікових і психофізіологічних особливостей, робиться акцент на саморегуляції, яку розглядають як активне ставлення особистості до загальноприйнятих норм. Науковці вказують на те, що психологічним підґрунтям депривованих неповнолітніх виступають потреби особистості – від антисуспільних до суспільно прийнятних [3; 5; 10].

З'ясовано, що дезадапованість неповнолітніх в умовах сімейної депривації є результатом порушення взаємодії особистості з соціальним середовищем. Розкриваються зовнішні чинники формування дезадапованості депривованих неповнолітніх та за-

значається, що різні форми поведінки, які відхиляються від норми, є наслідком недостатнього засвоєння індивідом позитивного соціального досвіду. Аналіз цих досліджень дав змогу зробити висновок, що порушення взаємин дитини з оточуючими в умовах сімейної депривації – наслідок певних умов соціального середовища; саме порушення цих взаємин впливає на формування депривованості та дезадаптованості і потребує системного вивчення [1; 4; 9; 11].

Оснoву системного підходу в дослідженні становили визнання активності особистості у взаємодії з навколишньою реальністю. Це положення дає змогу визначити найбільш суттєву психологічну ознаку депривованої особистості, яка адаптується, – здатність до соціальної реадaptaції. Системний підхід застосований також у дослідженні питань багаторівневості соціальної реадaptaції, місця її особистісного рівня в розглянутий період вікового розвитку, особистості як системної соціальної якості людини і як системоутворюючої ланки в процесі її соціальної реадaptaції.

Недостатня ефективність заходів, спрямованих на процес психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації, пояснюється як відсутністю системного підходу, так і невизначеністю соціально-психологічних особливостей процесу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх, що потребує емпіричного вивчення.

Мета статті – розкрити системні заходи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації.

Виклад основного матеріалу дослідження і результатів дослідження. Системні заходи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації мають містити етапи формування готовності до взаємодії у реадaptaційному середовищі, здійснювані за допомогою встановлення психологічного контакту та подолання неконструктивних видів психологічного захисту неповнолітніх; формування їхньої готовності до самозміни і переструктурування Я-образу; цілеспрямоване проведення бесід, занять і психологічних тренінгів із метою корекції наявної у них депривації. З'ясовано, що різні рівні прояву депривації та індивідуально-психологічні особливості неповнолітніх вимагають диференційованого підходу до складання комплексу психокорекційних засобів у системі їхньої соціальної реадaptaції та їх видозмін відповідно до успішності цього процесу. Психологічні засоби корекції, використані у дослідженні, є комплексом взаємодіючих мо-

делей, що складається з діяльнісної моделі, яка дала змогу реалізувати системний підхід до створення єдиного реадaptaційного простору; превентивної моделі, заснованої на гіпотезі про фактори ризику виникнення депривації; діагностичної моделі, що передбачає організацію комплексного обстеження депривованих неповнолітніх переходом її у психокорекційну роботу; функціональної моделі, яка вимагає особистісного підходу на основі встановлення особистісних ресурсів неповнолітніх.

Для перевірки ефективності системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації було створено експериментальну та контрольну групи. У створенні експериментальної групи 132 неповнолітнім, які пройшли дослідження на етапі констатувального експерименту і виявили різний рівень депривованості, необхідне було впровадження заходів психокорекційного впливу. З цих досліджуваних 72 неповнолітні склали контрольну групу. Решта неповнолітніх у кількості 60 досліджуваних склали експериментальну групу. Члени цих груп мали приблизно однакові соціально-психологічні характеристики, представленість за статтю та віком, приблизно однаковою була і кількість досліджуваних у групах.

У контрольній групі процедура психокорекції відбувалася без урахування рівня депривованості та адаптованості досліджуваних. Пропонувалися традиційні вправи на зняття емоційної напруги, підвищення стресостійкості, когнітивне переструктурування (тренінг адекватної поведінки). Заняття не передбачали психосоціальної роботи з безпосереднім оточенням неповнолітніх та створення реадaptaційного соціального середовища.

Системні заходи соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх проводилися з періодичністю один-два рази на тиждень протягом перших шести місяців та один раз на тиждень протягом наступних шести місяців. За цей час із кожною підгрупою експериментальної групи було проведено 11–15 занять (1–2 заняття на ознайомчому, 2–3 заняття на мотиваційному, 6–7 занять – на відновлювальному та 2–3 заняття на заключному етапі системи соціальної реадaptaції).

Констатовано, що врахування рівня депривованості неповнолітніх сприяло використанню психокорекційних заходів, максимальна ефективність яких є специфічною до визначених груп якостей особистості. Звданнями відновлювального етапу системи соціальної реадaptaції було виявлення порушень у структурі сімейної взаємодії; усвідомлення такої структури та побудова мотивації учасників для зміни взаємодії; внесення

змін, спрямованих на нормалізацію структури сім'ї з метою запобігання сімейній депривації. Створення реадaptaційного соціального середовища передбачало комплексність психологічних дій як на депривованих неповнолітніх, так і на осіб, що оточують їх і взаємодіють з ними, насамперед на їхнє сімейне оточення. У процесі сімейної терапії медіаторами виконувалась функція посередника з метою сприяння досягненню взаєморозуміння щодо організації життя сім'ї як у період соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх, так і надалі. Необхідним вбачалося також і застосування біхевіоральної терапії – чіткої системи заохочень і покарань за дотримання (або порушення) депривованими досліджуваними та членами їхніх родин встановленого режиму взаємодії в сім'ї. З огляду на специфіку контингенту досліджуваних обґрунтовано можливість встановлення соціальних зв'язків через процедуру інтервенції, за якої підготовлені медіатори сприяли тому, що реадaptaційна функція переважно виконувалась однією або декількома особами з найближчого оточення. У межах медіаторного підходу це були члени родини, близькі довірені люди, сусіди. Вирішальне значення такої інтервенції у заданому соціальному оточенні полягало у зміні соціальної ситуації депривованих неповнолітніх. Застосування медіаторної моделі вимагало, щоб особи з соціального оточення спочатку пройшли навчання та змінили своє ставлення до неповнолітнього. Якщо це вдавалося зробити, то соціальні зв'язки у мікросоціальному оточенні були сприятливою передумовою для стабілізації психокорекційних змін. У разі неможливості встановлення соціальних зв'язків у такий спосіб відбувалася організація позитивної взаємодії з навколишнім середовищем шляхом соціотерапії. Соціотерапія включала систему взаємодії досліджуваних і їх оточення, спільне дозвілля, зайнятість досліджуваних відповідно до їхніх інтересів.

Аналіз результатів впровадження системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації показав позитивну динаміку за результатами початкового та кінцевого діагностичних зрізів, яка підтверджується ϕ -критерієм Фішера. Встановлено, що в експериментальній групі відбулися позитивні зміни за параметром самооцінки. Так, зросла кількість осіб із адекватною самооцінкою ($\phi=1,69$; $p\leq 0,05$), виявилось значно менше депривованих неповнолітніх із заниженою самооцінкою та знизилася кількість респондентів із нестійкою та неадекватно завищеною самооцінкою ($\phi=2,16$; $p\leq 0,01$). Щодо контрольної групи, то за результатами початкового та

кінцевого діагностичних зрізів зафіксовані лише незначні зміни, які загалом істотно не змінили самооцінку досліджуваних. Адекватну самооцінку на початковому та кінцевому діагностичних зрізах виявили 16,1% і 17,3% досліджуваних, неадекватну і нестійку – 83,9% і 82,7% неповнолітніх відповідно. Не відбулося статистично значущих змін і за параметром ступеня самосприйняття досліджуваних.

Знизилися показники за параметрами особистісної та ситуативної тривожності ($\phi=2,19$; $p\leq 0,01$) та за шкалами депресії ($\phi=2,63$; $p\leq 0,01$) й ворожості ($\phi=1,67$; $p\leq 0,05$), а за параметром емоційної стійкості вони значно зросли ($\phi=2,61$; $p\leq 0,01$). Встановлено статистично достовірну різницю в показниках за параметром конфліктності ($\phi=1,83$; $p\leq 0,02$). У контрольній групі статистично значущих відмінностей за цими параметрами не виявлено.

Вплив розроблених системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації сприяв зниженню коефіцієнта дезадаптованості досліджуваних експериментальної групи ($\phi=1,76$; $p\leq 0,05$), а у 13,2% осіб він наблизився до нормативних даних і склав $12\pm 1,1$ бала. Однак, не зважаючи на те, що в системних заходах психологічного супроводу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх був значний блок рольових ігор та вправ, спрямованих на адекватну поведінку в ситуації фрустрації, корекційний вплив виявився більш значущим для досліджуваних із частковими проявами депривованості. Стосовно неповнолітніх із високим рівнем депривованості значущі зміни за параметрами агресивності, конфліктності, ворожості відбулися меншою мірою. Ці підлітки потребували спеціальної додаткової психокорекції. Що стосується контрольної групи, то такої динаміки не спостерігалось. Коефіцієнт дезадаптованості за результатами початкового та кінцевого діагностичних зрізів залишився майже без змін ($\phi=1,61$; $p\leq 0,05$).

Визначено, що відбулося зниження показників агресивності за всіма підгрупами досліджуваних експериментальної групи ($\phi=1,69$; $p\leq 0,05$), що вказує на підвищення контролю агресивних тенденцій та стриманості у поведінці. У досліджуваних контрольної групи з високим рівнем депривованості покращення не досягає ступеня статистичної значущості, що свідчить про перевагу агресивних тенденцій у їхній поведінці.

В експериментальній групі в результаті формувального впливу зафіксовано статистично значущі відмінності ($\phi=1,61$; $p\leq 0,05$) в підвищенні рівня адаптованості деприво-

ваних неповнолітніх між результатами початкового та кінцевого діагностичних зрізів. Відзначається зниження кількості осіб із високим рівнем проявів депривованості. Крім того, якщо до початку психокорекційної роботи соціально адаптованих досліджуваних в експериментальній групі не визначалося, то після формувального впливу таких досліджуваних стало 28,9%. Знизилась і кількість депривованих неповнолітніх із високим рівнем прояву депривованості.

Загалом системні заходи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації сприяли зниженню показників агресивності, ворожості, конфліктності, групового тиску; зросла здатність приймати просоціальні рішення, самооцінка, рефлексивність, відкритість, комунікабельність.

Висновки. Психологічний супровід соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації має бути побудованим з урахуванням дефектів загальної та правової соціалізації, психічної саморегуляції та рівнів депривованості неповнолітніх із застосуванням заходів індивідуальної, групової психокорекції, соціальної та сімейної терапії, методів конгруентної комунікації тощо. Впровадження системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації сприяло зниженню показників їхньої конфліктності, агресивності, ворожості, формуванню механізму соціально-позитивного цілепокладання та самоставлення, здатності самостійно приймати зважені життєво важливі рішення, виробленню стійких стереотипів соціально прийнятної поведінки, підвищенню психологічної стійкості до впливу негативних чинників середовища та розвитку конструктивних соціальних навичок. Основними складниками ефективної реалізації системних заходів психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх з проблемами сімейної депривації є використання психотехнологій, максимальна ефективність яких є специфічною до рівня їх депривованості; надання інформації про соціально схвалювані форми поведінки в різних соціальних ситуаціях; залучення депривованих неповнолітніх до спільної діяльності з моделювання соціально бажаної поведінки в системі міжособистісних відносин; формування їх здатності до саморегуляції в ситуації фрустрації; надання можливості апробації соціально схвалюваної поведінки в умовах групового психокорекційного процесу.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні чинників та психологічних механізмів, які визначають динаміку і спрямованість процесу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх відповід-

но до вікового та ґендерного аспекту. Важливим напрямом подальших досліджень є вивчення особливостей умов і шляхів соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх з особливими потребами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярин Л.В. Особливості соціалізації підлітка у дистантній сім'ї. Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. «Спецпроект: аналіз наукових досліджень», 30–31 трав. 2014 р. Дн.: Біла К.О., 2014. С. 30–32.
2. Візнюк Ю.М. Генетично-психологічний тренінговий підхід щодо оптимізації набуття ідентичності дітьми з тривалою сімейною депривацією. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип. 3. Т. 2. Херсон: Гельветика, 2017. С. 15–19.
3. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич: Коло, 2008. 480 с.
4. Гошовський Я.О. Трансформації депривованої самосвідомості дитини. Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 жовт. 2010 р. / редкол.: Л.М. Артюшкін, Л.М. Коробка, О.А. Кривошипина. М-во освіти і науки України та ін. Суми, 2010. Ч. 1. С. 55–57.
5. Дмитріюк Н.С. Особистісний розвиток дитини в умовах психічної депривації. Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2015. Вип. 42. С. 128–133.
6. Красницька О.В. Депривація як соціально-психологічна проблема. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2013. № 1. С. 24–28.
7. Крупник І. Р. Наявність впливу багьківської депривації в сім'ї трудових мігрантів. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. К., 2014. Т. 11. Вип. 11. Ч. 1. С. 450–456.
8. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; пер. Г.А. Овсянникова. Прага: Авиценум. Медицинское издательство, 1984. 334 с.
9. Завацька Н.Є. Визначальна роль соціально-психологічних критеріїв в оцінці ефективності адаптації як системного процесу / Н.Є. Завацька, Т.Ф. Просяннікова. Матеріали І Міжнарод. науково-практичної конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 3 квіт. 2012 р. / За заг. ред. д. психол. н., проф. Н.Є. Завацької. 2012. С. 166–169.
10. Завацька Н.Є. Соціально-психологічні чинники адаптації молоді / Н.Є. Завацька, Т.Ф. Просяннікова. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність», 13–14 верес. 2013 р., м. Мелітополь / за заг. ред. А.А. Ткач, М.М. Радевої. Мелітополь: МІДМУ «КПУ», 2013. С. 146–148.
11. Полянчик А.О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Суми, 2011. 264 с.